

СИТУАЦІЙНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ РОЗСЛІДУВАННЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ ЗЛОЧИНІВ

Розкривається зміст понять «ситуаційність розслідування», «слідча ситуація» та «ситуаційне моделювання», наводяться класифікація слідчих ситуацій, а також рекомендації стосовно алгоритму вирішення конкретних слідчих ситуацій під час розслідування злочинів.

Ключові слова: *ситуаційність розслідування, слідча ситуація, вирішення слідчих ситуацій, ситуаційне моделювання.*

Постановка проблеми. Ситуаційність розслідування – це залежність процесу розслідування від обсягу та змісту інформації про злочинну подію та злочинця, від поведінки учасників процесу й інших суб'єктивних і об'єктивних обставин [1, с. 3]. Розслідування злочинів – це складний процес, який потребує значних розумових, організаційних і матеріально-технічних затрат зі сторони слідчого та органу дізнання. Для забезпечення ефективності такого процесу слід уміти правильно робити акценти за будь-яких обставин. А це безпосередньо вказує на необхідність знання можливих слідчих ситуацій, які можуть виникати на кожному етапі розслідування окремих видів злочинів, і алгоритмів їх вирішення. Саме цим і обумовлюється актуальність цієї статті.

Стан дослідження. Основні положення криміналістичного вчення про слідчу ситуацію досліджувалися в працях таких вітчизняних і зарубіжних учених: Р.С. Белкіна, А.Н. Васильєва, С.В. Великанова, Т.С. Волчецької, І.Ф. Герасимова, Н.Л. Гранат, Л.Я. Драпкіна, І.О. Копилова, В.А. Образцова, О.Р. Рагінова, В.Ю. Шепітька, Н.П. Яблокова тощо. Але, незважаючи на низку сформульованих принципово важливих положень у працях цих учених, є чимало невіршених або дискусійних питань. Зокрема, є кілька підходів до формулювання поняття слідчої ситуації та її змісту. Окрім того, не розроблено однозначну позицію стосовно класифікації слідчих ситуацій і їх місця в структурі криміналістики. Також немає єдиного підходу до шляхів вирішення складних слідчих ситуацій. Саме ці обставини й обумовлюють мету статті, яка полягає в удосконаленні вже існуючих положень і формулюванні пропозицій щодо вирішення спірних питань.

Виклад основних положень. Як зазначалося, у криміналістичній науці відсутній єдиний підхід до визначення поняття слідчої ситуації.

Зокрема, серед учених-криміналістів трапляються невдоволення терміном «слідча» ситуація, оскільки він допускає можливість двозначного тлумачення: ситуація, яка виникла в ході слідства, та ситуація, в якій опиняється слідчий. Тому було б правильніше іменувати ситуацію «криміналістичною» [1, с. 3]. Рациональне зерно в такому твердженні є, адже термін «слідча» означає таку, яка характерна для слідства. Тому важко зрозуміти: чи ця ситуація характерна для процесу слідства, чи для її учасника – слідчого. Окрім того, вважаємо недопустимими ситуації, в яких провадиться розслідування злочинів, що зводити тільки до діяльності одного суб'єкта – слідчого. Адже під час розслідування оперативний апарат ОВС зобов'язаний забезпечувати своєчасність та якість оперативного супроводження [2]. Це, своєю чергою, дає можливість нам стверджувати, що конкретні ситуації окремого етапу розслідування злочину та процесу розслідування в цілому безпосередньо впливають й на організацію своєї діяльності оперативними співробітниками ОВС під час проведення оперативно-розшукових заходів чи окремих слідчих дій за дорученням (окремим дорученням) слідчого. Тому підтримуємо позицію стосовно доцільності вживання терміна «криміналістична» ситуація.

У криміналістичній літературі простежуються такі трактування поняття слідчої ситуації.

Слідча ситуація – це динамічна інформаційна система, яка з різним ступенем адекватності відображає багатообразні логіко-пізнавальні зв'язки та бар'єри між установленими та ще невідомими обставинами, що мають значення для справи, тактико-психологічні відносини й характер взаємодії учасників кримінального судочинства, а також рівень стабільності функціонально-управлінської структури й заходи організаційної впорядкованості процесу розслідування [3, с. 14].

Слідчу ситуацію можна визначити як ступінь інформаційної обізнаності слідчого про злочин, а також стан процесу розслідування, який сформувався на будь-якому відрізку часу, аналіз і оцінка якого дозволить слідчому прийняти найбільш доцільні у справі рішення [4, с. 66].

Слідча ситуація – це сукупність сформованих на певному етапі умов – стану й обстановки – розслідування, що сприймаються, оцінюються і використовуються слідчим для вирішення тактичних задач і досягнення загальних (стратегічних) цілей розслідування [5, с. 7].

Проаналізувавши вищевказані визначення слідчої ситуації, слід указати на обмеженість її сутності у дефініціях Т.С. Волчецької та С.В. Веліканова. Останні зводять слідчу ситуацію до умов діяльності

виключно слідчого, забуваючи про такого учасника розслідування злочинів, як орган дізнання.

У криміналістиці прийнято розрізняти поняття слідчої ситуації в широкому та вузькому розуміннях. У широкому розумінні під слідчою ситуацією розуміють сукупність усіх умов, що впливають на розслідування та визначають його особливості, а у вузькому – характеристика інформаційних даних, що має слідство на конкретному етапі розслідування [6, с. 187].

Визначаючи поняття та сутність ситуації, слід чітко розрізняти об'єктивний зміст ситуації та суб'єктивне значення ситуації, яке надається їй суб'єктом залежно від його поглядів, досвіду, схильностей, характеру. Адже доволі часто об'єктивний зміст надто відрізняється від того, як його сприймає суб'єкт. Однак, у будь-якому випадку не слід упускати те, що в кінцевому результаті суб'єкт діє відповідно до того, як він сприйняв і оцінив ситуацію, а не до того, якою вона є насправді [4, с. 51].

Класифікацію слідчих ситуацій слід розглядати як процедуру і як кінцевий результат віднесення їх до певної сукупності ситуацій, подібних за відповідними ознаками, з подальшою їх типізацією стосовно особливостей методик розслідування злочинів [5, с. 10]. С.В. Великанов наводить загальну класифікацію слідчих ситуацій, пов'язаних із окремими етапами розслідування, прийняттям процесуальних і криміналістичних рішень.

Наведена класифікація така:

1) ситуації попередньої перевірки повідомлень і заяв про злочини (як комплекс дій, що регулюються ст. 97 КПК України);

2) ситуації при вирішенні питання щодо порушення кримінальної справи;

3) ситуації висування і перевірки слідчих версій і планування розслідування;

4) ситуації підготовки і провадження слідчих і організаційних дій (збирання, дослідження, оцінки та використання доказів);

5) ситуації забезпечення слідчим взаємодії при розслідуванні злочинів з органом дізнання, наглядовими та контролюючими органами;

6) ситуації пошукової діяльності слідчого;

7) ситуації призупинення кримінальної справи;

8) ситуації поновлення припиненої кримінальної ситуації;

9) ситуації складання обвинувального висновку (аналіз матеріалів кримінальної справи);

10) ситуації, пов'язані з припиненням кримінальної справи [5, с. 11].

Найуживанішою є класифікація слідчих ситуацій за такими критеріями – за рівнем інформаційної достатності (сприятливі та несприятливі); за рівнем суперництва інтересів учасників кримінального процесу (конфліктні та безконфліктні); за часом виникнення (початкові, проміжні та кінцеві) тощо. Також прийнято виділяти прості та складні слідчі ситуації.

Складні слідчі ситуації характеризуються такими рисами – проблемністю (наявністю протиріччя між знанням і незнанням, специфічним (не одностайним) співвідношенням відомого та невідомого по справі); конфліктністю (неспівпаданням інтересів учасників кримінального судочинства); організаційною неупорядкованістю (наявністю ряду управлінських і структурно-організаційних труднощів) [3, с. 5–7].

Зокрема, що стосується організаційної неупорядкованості ситуації, то вона обумовлюється такими факторами:

- істотна нестача робочого часу, необхідність виконання великого обсягу роботи за визначені обмежені строки;
- відсутність ефективної взаємодії слідчого й органу дізнання;
- недостатній рівень професійної підготовки особи, що розслідує злочин;
- багатопланова структура кримінальної справи (велика кількість версій і епізодів);
- велика трудомісткість окремих процесуальних дій та всього процесу розслідування у справі;
- значна кількість джерел (носіїв) інформації, що підлягає дослідженню;
- слабка матеріально-технічна база слідства;
- незадовільна забезпеченість транспортом і зв'язком;
- велика кількість кримінальних справ і перевірочних матеріалів, що знаходяться на провадженні, значний обсяг профілактичної роботи й інших видів діяльності слідчого [3, с. 7–8].

Варто згадати про класифікацію слідчих ситуацій на такі, що характеризують розслідування в цілому, і такі, що виникають у разі провадження окремих слідчих дій. Щодо цього справедливо виділяти ситуації окремих слідчих дій – огляду місця події, обшуку, пред'явлення для впізнання, допиту та ін. Ситуація слідчої дії має порівняну самостійність, обумовлену межами процесуальної дії. За обсягом понять ситуація слідчої дії є ситуацією меншого ступеня спільності

порівняно зі слідчою ситуацією. Водночас ситуація слідчої дії структурно входить до слідчої ситуації і є її складовою [6, с. 188].

Криміналістична сутність слідчої ситуації виявляється в специфічності обстановки і стану в провадженні як окремих слідчих дій, так і етапів, а також і в цілому розслідування, й залежно від цього, вимагає прийняття рішень тактико-криміналістичного чи методико-криміналістичного характеру [5, с. 6–7].

У слідчій практиці відзначається повторюваність ситуацій, що створює передумови для їх типізації. Стосовно типових ситуацій можна намітити певний спосіб дій слідчого в процесі одержання доказової інформації. Знання типових ситуацій дає змогу не тільки передбачити їх виникнення у відповідних умовах як закономірних, але й обирати відповідні засоби, прийоми і методи. Аналогічність, типовість слідчих ситуацій і, відповідно, шляхів, що ведуть до їх вирішення, дає змогу говорити про можливість програмування (алгоритмізації) дій слідчого. Важливим кроком для створення ефективних програм розкриття і розслідування злочинів є метод узагальнення ситуацій, так зване ситуаційне моделювання [6, с. 188]. Ситуаційне моделювання – це універсальний засіб тактичного прогнозування можливості настання тієї чи іншої слідчої ситуації та поведінки учасників слідчої дії та власне поведінки слідчого [4, с. 208]. Таке моделювання дає змогу розробляти оптимальні програми прийняття рішень і проведення тактичних комплексів (застосування тактичних операцій) та окремих слідчих дій [6, с. 188].

Ситуаційність розслідування характеризується типовою зміною різних ситуацій, обумовлених багатьма факторами, і, передусім, характером самого злочину, його наслідками, наявністю доказів, обстановкою, в якій ведеться розслідування [4, с. 61]. Така обумовленість процесу розслідування й породжує необхідність його організації з точки зору ситуаційного підходу.

Як приклад, із позиції ситуаційного підходу однією з умов підготовки слідчої дії можна назвати попередню прогностичну діяльність слідчого, яка успішно реалізується шляхом побудови перспективної уявної динамічної ситуаційної моделі, яка відображала б: умови проведення запланованої слідчої дії; можливі варіанти ходу цієї дії, можливість виникнення тих чи інших слідчих ситуацій; передбачувану поведінку учасників; відповідні варіанти поведінки самого слідчого [4, с. 200].

Аналіз емпіричного матеріалу свідчить про те, що виникнення того чи іншого виду слідчої ситуації обумовлено такими факторами: етапом розслідування; видом і характером слідчої дії, що проводиться; позицією, лінією поведінки слідчого чи іншого учасника слідчої дії; якістю підготовки до запланованої слідчої дії [4, с. 201].

Основна функція слідчої ситуації полягає у виділенні та зведенні воедино обставин, оцінка яких необхідна для прийняття слідчим рішень у справі [1, с. 5]. Як відомо, загальна ціль розслідування – повне розкриття та розслідування злочинів. Її можна назвати стратегічною. Цілі тактичного рішення (окремі цілі) менш масштабні, витікають із стратегічної мети та нею визначаються. Слідчий приймає тактичне рішення, щоб зробити слідчу ситуацію більш сприятливою або попередити її погіршення. У результаті тактичне рішення спрямоване на створення необхідних умов для досягнення стратегічного завдання розслідування [1, с. 9].

Ми погоджуємося із вищезазначеною позицією, проте вважаємо за доцільне внести певні уточнення. З метою правильної організації розслідування необхідно зважати на слідчу ситуацію, характерну для кожного з його етапів. Тому виникає необхідність у вирішенні певних проблемних питань, характерних для конкретної ситуації. Таке рішення можливе тільки шляхом прийняття обґрунтованого та правильного тактичного рішення. При цьому дійсно необхідно виділити стратегічне завдання та окремі проміжні, які спрямовані на його досягнення. Ми розглядаємо обставини, які входять до складу предмета доказування, як проміжні завдання з того міркування, що стратегічне завдання у кожній кримінальній справі визначене у ст. 2 КПК України [7], де йдеться про швидке і повне розкриття злочину, викриття винних та інше. Ми зважаємо на те, що для вирішення такого узагальненого (дійсно стратегічного) завдання потрібне виділення низки тактичних завдань, основу яких становлять обставини, що входять у предмет доказування.

Звичайно, ці тактичні завдання, своєю чергою, можуть бути розділені на менш масштабні тактичні завдання, які для свого вирішення потребують застосування певних криміналістичних засобів і прийомів [8, с. 206]. Зокрема, з метою вирішення тактичного завдання розслідування необхідно спланувати та правильно організувати діяльність із розкриття, розслідування та попередження злочинів. У ході такої діяльності вибирається найбільш оптимальний комплекс слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, алгоритм їх проведення.

Правильно окресливши тактичні завдання розслідування за конкретної слідчої ситуації, необхідно визначити, які тактичні засоби їх вирішення доцільніше вжити. Інколи достатньо лише провести тактичну комбінацію в межах окремої слідчої дії, чи – то сукупність слідчих дій, а у випадку неможливості вирішення тактичного завдання шляхом проведення окремих слідчих дій слід проводити тактичні операції.

Вирішення будь-якого завдання завжди залежить як від особливостей (характеру) самого завдання, тобто, за якої слідчої ситуації воно сформовано, так і від індивідуально-типологічної характеристики особи, яка вживає заходів для вирішення конкретного тактичного завдання [9, с. 65]. Так, на слідчу ситуацію впливає також рівень обізнаності слідчого, тобто наявного у нього досвіду практичної діяльності, його ознайомлення із новими методами та засобами розслідування, вмінням правильно організувати взаємодію, зокрема, із оперативним апаратом, та співпрацю зі ЗМІ та громадськістю тощо. Особливо важливим під час вирішення конкретних завдань розслідування за певних слідчих ситуацій є питання щодо якісного оперативного супроводження розслідування конкретного злочину. У такому випадку на слідчу ситуацію безпосередньо впливає й рівень професійності, особистої дисциплінованості працівника оперативного підрозділу.

Процесуальним, організаційно-підготовчим, розшуковим та іншим практичним діям слідчого, як правило, передують аналіз вихідних даних, розумове відтворення та оцінка конкретної ситуації у кримінальній справі з подальшим прийняттям відповідних рішень. Проте процес прийняття та реалізації рішень, адекватних ситуації та цілям розслідування, часто пов'язаний з подоланням істотних труднощів (бар'єрів). Останні можна диференціювати так: логіко-пізнавальні (відсутність відомостей про елементи предмета доказування); перешкоди конфліктного, тактико-психологічного характеру (протидія розслідування); організаційно-управлінські труднощі (нестача часу, сил і засобів) [3, с. 3].

Серед системи заходів, спрямованих на вирішення складних слідчих ситуацій у методиці розслідування злочинів, виділяють оцінку слідчої ситуації як такої, що важко вирішується; виявлення й аналіз слідчих помилок; визначення та розробку плану виходу з тупикової ситуації [5, с. 15].

З огляду на принцип повторюваності слідчих ситуацій для окремих видів злочинів, здійснюється узагальнення практики розслідування таких видів злочинів із виділенням типових слідчих ситуацій

для кожного з етапів їх розслідування та розробляються відповідні їм алгоритми слідчих дій, оперативно-розшукових і організаційних заходів. Так розробляються типові програми розслідування злочинів. Останні допомагають орієнтуватися в складній обстановці при дефіциті корисної інформації, особливо на початковому етапі розслідування, зменшують непродуктивні затрати часу, сил і засобів, в підсумку рахунку сприяють оптимізації розслідування [1, с. 8].

Ми поділяємо думку Л.Я. Драпкіна, що для недопущення переростання значної кількості та різноманітних труднощів у проблемні, конфліктні й організаційно неупорядковані ситуації члени слідчо-оперативної групи повинні приймати своєчасні й раціональні рішення [3, с. 4].

Л.Я. Драпкін виділяє такі етапи вирішення проблемних ситуацій: пошук і виявлення інформації; дослідження інформаційного масиву та формування вихідних даних; визначення (формування) шуканого; виявлення проблемної ситуації (постановка проблеми, визначення ситуації, перехід від ситуації й проблеми до проблемної ситуації, побудова та аналіз динамічної структури проблемної ситуації) [3, с. 25–35]. Ми поділяємо думки вченого стосовно необхідності аналізу слідчої ситуації з подальшим створення уявної моделі її вирішення. Остання безпосередньо враховується під час планування проведення як окремих слідчих дій, так і розслідування в цілому. Важливу функцію під час вирішення конкретної ситуації також виконує і версія, яка є основою діяльності з планування розслідування. Тому, на нашу думку, є вдалою позиція Л.Я. Драпкіна, згідно з якою побудова та перевірка слідчих версій вважається не тільки найбільш оптимальним, але й найбільш універсальним способом вирішення проблемних ситуацій [3, с. 53–71]. До вирішення кожного завдання слідчий підходить із певним запасом знань (життєвих, професійних і спеціальних) і вмінь [9, с. 32]. Процес вирішення слідчим будь-якого завдання обов'язково проходить через етап вирішення його у вірогідній формі, передусім тому, що версія (припущення) є важливим механізмом мислення [9, с. 52].

Висновки. Підсумовуючи, можна стверджувати, що розслідування будь-якого злочину завжди обумовлюється низкою факторів, які у сукупності формують конкретні слідчі ситуації. Останні з певною періодичністю повторяються під час розкриття та розслідування злочинів окремого виду (групи). Тому розроблено та активно використовується ситуаційний підхід до процесу розслідування. У зв'язку

з цим розроблено такий метод узагальнення ситуацій, як ситуаційне моделювання.

Вирішення слідчих ситуацій можливе тільки шляхом прийняття правильних тактичних рішень. З цією метою ситуація оцінюється шляхом осмислення її структурних елементів. Тобто необхідно виділити та усвідомити сутність кожного з її окремих компонентів, встановити їх взаємозв'язки. Тільки після такої розумової діяльності можна говорити про можливість вибору імовірних шляхів їх вирішення. Тож схематично вирішення конкретної слідчої ситуації можна умовно зобразити так:

- 1) аналіз слідчої ситуації, що виникла;
- 2) виокремлення окремих проблемних питань;
- 3) постановка конкретних (тактичних) задач;
- 4) оцінка наявних сил і засобів;
- 5) прийняття тактичного рішення;
- 6) планування та організація проведення окремого заходу та розслідування в цілому;
- 7) проведення тактичних засобів впливу на слідчу ситуацію.

1. Копылов И.А. Следственная ситуация и тактическое решение: учеб. пособие / И.А. Копылов. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1988. – 24 с.

2. Про основи організації розкриття злочинів органами внутрішніх справ України: положення Міністерства внутрішніх справ України від 24.09.2010 р., наказ № 456 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 8. – С. 156. – Ст. 395.

3. Драпкин Л.Я. Разрешение проблемных ситуаций в процессе расследования: учеб. пособие / Л.Я. Драпкин. – Свердловск, 1985. – 72 с.

4. Волчечкая Т.С. Криминалистическая ситуалогия: моногрфия / под ред. проф. Н.П. Яблокова. – Калининград: Калинингр. ун-т, 1997. – 248 с.

5. Веліканов С.В. Класифікація слідчих ситуацій в криміналістичній методиці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза / С.В. Веліканов. – Х., 2002. – 19 с.

6. Настільна книга слідчого: наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів / [М.І. Панов, В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова та ін.]. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2007. – 728 с.

7. Кримінально-процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1961. – № 2. – Ст. 15.

8. Пчеліна О.В. Тактичні завдання розслідування економічних злочинів / О.В. Пчеліна // Право і Безпека. – 2010. – № 5 (37). – С. 205–208.

9. Гранат Н.Л. Решение следственных задач: учебное пособие / Н.Л. Гранат, А.Р. Ратинов. – Волгоград: Высшая следственная школа МВД СССР, 1978. – 96 с.

Пчелина О.В. Ситуаційна обусловленность расследования отдельных видов преступлений.

Раскрыто содержание понятий «ситуативность расследования», «следственная ситуация» и «ситуативное моделирование». Наводиться классификация следственных ситуаций. Сформулированы рекомендации относительно алгоритма решения определенных следственных ситуаций по ходу расследования преступлений.

Ключевые слова: *ситуативность расследования, следственная ситуация, решение следственных ситуаций, ситуативное моделирование.*

Pchelina O.V. Situational dependence of investigation of certain types of crimes.

The article determines the concepts of «situational investigation», «investigatory situation» and «situational modeling». It also presents classification of investigatory situations as well as recommendations concerning the algorithm in solving certain investigatory situations during criminal investigation.

Key words: *situational investigation, investigatory situation, solution of investigatory situations, situational modeling.*

Стаття надійшла 30 січня 2012 р.

УДК 343.296 0673669667

І.І. Татарин

ВІДШКОДУВАННЯ ЗАПОДІЯНОЇ ЗЛОЧИНОМ ШКОДИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ І ПРАВОТВОРЧА ПРАКТИКА УКРАЇНИ

Розглянуто стандарти європейських країн та правотворчу практику України щодо відшкодування заподіяної злочином шкоди, а також внесені деякі пропозиції щодо вдосконалення вітчизняного законодавства у вирішенні цієї проблеми.

Ключові слова: *відшкодування, шкода, реституція, компенсація, соціальна допомога, потерпілий.*

Постановка проблеми. У системі цінностей демократичного суспільства перше місце посідає людина. В сучасних умовах нестабільної політичної ситуації в світі, коли суттєво ускладнюються взаємозв'язки суспільства й особи, громадянина і держави, індивіда і колективу, більш взаємозалежними стають їхні інтереси й проблеми,